HOE HEEFT CALVIJN OVER LUTHER GEDACHT?

DOOR

Dr. A. EEKHOF.

De machtige persoonlijkheid van Maarten Luther heeft reeds op zijne tijdgenooten diepen indruk gemaakt. De geleerde en populaire literatuur dier dagen biedt hiervan voorbeelden te kust en te keur. Wie hieraan mocht twijfelen behoeft slechts Horst Stephan's „Luther in den Wandlungen seiner Kirche" (Gieszen 1907), op te slaan en de daar genoemde boeken te raadplegen, om zich van de waarheid hiervan te laten overtuigen. Zoo is Luther ook aan den hervormer van Genève niet sporeloos voorbij gegaan. Calvijn en Luther leefden in denzelfden tijd. Luther was 26 jaar oud toen Calvijn geboren werd (1509), en na Luthers dood (1546) heeft Calvijn nog 18 jaar geleefd (1564). Er is dus ruim de gelegenheid geweest, om elkander te leeren kennen.

De vraag nu hoe Calvijn over den hervormer van Wittenberg heeft gedacht, is voorzoover ik kan nagaan, aan een systematisch onderzoek nog niet onderworpen, al hebben prof. dr. August Lang en prof. dr. E. Doumergue ¹⁾ ons

1) August Lang, *Luther und Calvin*, in: *Deutsch-evangelische Blätter*, Halle 1896, Jahrgang 21, S. 319—332; E. Doumergue, *Jean Calvin*, Lausanne 1902, Tom. II, p. 562—587.

hierover ook het een en ander medegedeeld; en toch, om inzicht te krijgen in het leven van beide reformatoren is deze vraag, naar mijne meening, eene nadere bestudeering ten volle waard.

In de „Opera omnia” van Calvijn vinden wij van Luther het eerst gewag gemaakt in een brief, dien Calvijn 12 Januari 1538 uit Genève aan Martin Butzer heeft gezonden. De schrijver handelt hierin over de Wittenberger Concordie, eene overeenkomst die in 1536 in zake den avondmaalsstrijd tusschen lutherschen en gereformeerden was gesloten. Luther had met deze Concordie aanvankelijk zijne instemming betuigd ¹⁾; doch weldra brak zijn ingehouden toorn tegen de Zwitsers, met name tegen Oecolampadius en Bullinger, in verdubbelde mate weder los. Het is nu hierover, dat Calvijn zich in dezen brief beklagt. Hij weet niet wat hij van Luther moet denken. Aan zijne vroomheid kan hij niet twijfelen, doch hij zou bijna geneigd zijn om te gelooven, wat trouwens onderscheidene personen reeds beweerden, dat Luthers standvastigheid niet vrij was van zekere koppigheid. Want wat was het nu voor eene dwaasheid, dat Luther, zoo ten minste het gerucht waarheid sprak, alle kerken van de Wittenbergers afrende, om hen te bewegen hunne dwaling nml. de aanneming van de Concordie, te herzien. Calvijn voorziet wat ervan het gevolg zal zijn. De strijd zal nog veel feller opvlammen. Neen, als er waarlijk vrede zal komen, dan moet volgens Calvijn, al wat er vroeger gepasseerd is vergeten worden. Als Luther echter zoozeer gesteld blijft op den roem der overwinning, als thans schijnt het geval te zijn, dan zal de ware eendracht nooit kunnen opbloeien.

Calvijn acht dat niet alleen zijn trots en booze tong zooveel kwaad hebben gesticht, maar ook zijne onwetendheid en zijne overdreven en dwaze praat. Wat sloeg hij

1) Zie hierover o. a.: Paul Tschackert, *Die Entstehung der lutherschen und der reformierten Kirchenlehre*, Göttingen 1910, S. 261—263.

er immers dwaas in om, toen hij in den beginne leerde, dat het brood werkelijk het lichaam van Christus was, een even schromelijke dwaling, volgens Calvijn, als welke hij thans aanhing, dat het lichaam van Christus in het brood opgesloten is.

Calvijn spoort nu Butzer aan, om alle pogingen bij Luther aan te wenden, opdat deze toch ophoude met zich zoo heerschzuchtig aan te stellen ¹⁾. Een dergelijke scherpe afkeuring van Luthers fel optreden gaf Calvijn in October 1538, toen hij daarbij tegelijk openlijk erkende, dat hij met zulk eene houding alles behalve ingenomen was ²⁾.

Ook nog ten opzichte van een ander punt in Luther's wijze van handelen had Calvijn bedenking nml. dat Luther bij den eeredienst nog altijd zoovele ceremoniën in stand hield. Geen kerk in Saksen, zoo schreef hij in April 1539 aan Farel, had deze in grooter getale als juist Wittenberg: een kwaad voorbeeld voor andere. Het deed aan het Jodendom denken ³⁾.

Men zal mij kunnen toestemmen, dat Calvijn's oordeel, omstreeks de jaren 1538 en het begin van 1539, over Luther nu niet bepaald gunstig was. Hij verwijt hem trots, laster, onkunde, koppigheid, ongepaste felheid in zijn optreden, daarbij een hangen aan uiterlijk ceremoniëel. En vooral over Luther's houding tegenover de Zwitsers is Calvijn in dezen tijd niet al te best te spreken geweest.

Hierin komt echter na October 1539 een groote en duidelijk zichtbare ommekeer. Calvijns onwelwillende en

1) *Corpus Reformatorum*, edid. Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz et Eduardus Reuss, Brunsvigae 1872, Volumen XXXVIII, Pars posterior (10 b), col. 139, 140 (12 Jan. 1538).

Hier en in de volgende aantekeningen verwijzen de romeinsche cijfers achter elk deel naar de gansche uitgave van het „Corpus Reformatorum”; de cijfers tusschen haakjes (10 b) naar de onderafdeeling van dit werk: „Opera Calvinii”.

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVIII, Pars posterior (10 b), col. 277 (Oct. 1538).

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVIII, Pars posterior (10 b), col. 340.

afkeurende houding verandert. Wat mag hiervan toch wel de reden zijn geweest? Is misschien Luther langzamerhand kalmer en bezadigder in zijn optreden geworden? Geenszins. Want in diens brief van 31 Augustus 1543 aan den Zürichschen boekdrukker Christoph Froschauer breekt Luther radikaal elke betrekking met de volgelingen van Zwingli af. „Ich will” — aldus Luther — „ihrs Verdammnusz und lästerlicher Lehre mich nicht theilhaftig, sondern unschuldig wissen, wider sie beten und lehren bis an mein Ende”. En iets verder zegt hij: „Gott bekehre doch etzliche, und helf der armen Kirchen, dasz sie solcher falschen, verführischen Prediger einmal los werden. Amen. Wiewohl sie des alles lachen aber einmal weinen werden, wenn sie Zwingels Gericht, dem sie folgen, auch finden wird”¹⁾. Maar wat is het dan geweest, dat Calvijn’s meening over Luther heeft doen wijzigen, zoodat hij den hervormer van Wittenberg weldra den „primarius Christi servus”, ja zijnen „pater in Domino plurimum observande” heeft kunnen noemen? Naar het mij voorkomt, hebben drie dingen dezen ommekeer teweeggebracht.

Vooreerst een hartelijke groet en de vriendelijke beoordeeling, welke Luther over eenige geschriften van Calvijn, in een brief aan Butzer, 14 October 1539, gegeven heeft. Butzer ontving dezen brief van Luther te Straatsburg, waar zich ook de uit Genève gebannene Calvijn bevond en las daarin het volgende: „Gij zult Johannes Sturmius en Johannes Calvijn eerbiedig van mij willen groeten; hunne boeken heb ik met een zeldzaam genoegen gelezen”. Welke boeken van Calvijn heeft Luther hier bedoeld, nu daargelaten die van Sturmius? Vrij zeker de tweede editie van Calvijn’s „Institutio”, in Augustus 1539 verschenen, benevens Calvijn’s antwoord aan Sadoletus²⁾.

Deze groet en dit vriendelijk oordeel, want zij werden

1) W. M. L. de Wette, *Dr. Martin Luthers Briefe*, Berlin 1828, Th. V, S. 587. Zie ook: A. L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs*, Genève 1897, Tom. IX (1543—1544), p. 121—122.

2) A. L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs*, Genève 1883, Tom. VI (1539—1540), p. 72—73; zie ook: Tom. IX, p. 374, n. 18.

aan Calvijn overgebracht, hebben hem diep getroffen. En toen Melancton hem uit naam van Luther nog eens liet groeten en tegelijk aan hem schreef, dat Calvijn bij Luther in hooge eere stond, toen was Calvijn in de wolken. Denk eens aan, zoo schrijft hij hierover in een hooggestemden brief van 18 November 1539 aan Farel, wat Luther heeft gezegd: dat hij mijne boeken met zeldzaam genoegen gelezen heeft. En dat nog wel, niettegenstaande hetgeen ik daarin over het avondmaal heb geleerd. Die Luther is toch wel een man van edele inborst! Nu zal het niet moeilijk vallen om vast te stellen, welke redenen zij hebben, die toch zoo hardnekkig met hem in geschil blijven. Farel moest echter weten, dat Melancton ook nog door een bode erbij had laten berichten, dat sommigen, om Luther op te zetten, hem er op hadden gewezen, dat Calvijn in die boeken Luther en de zijnen op hatelijke wijze had terecht gewezen. Luther had toen zelf de plaats opgeslagen, en als hij gezien had, dat deze inderdaad op hem doelde, zou hij — aldus Calvijn — gesproken hebben: „Ik hoop, dat hij (nml. Calvijn) nog eens beter over ons zal gaan denken, maar het is niet meer dan billijk, dat wij van een edel mensch een beetje kunnen verdragen”. „Welnu”, schrijft Calvijn aan Farel, „als men van zulk eene bezadigdheid niet verplet zou staan, dan is men een keisteen gelijk. Ik tenminste ben er door getroffen. Dadelijk heb ik eene ‚satisfactie’ opgesteld, die in de voorrede van den brief aan de Romeinen zal worden ingelascht”¹⁾. Melancton heeft aan Calvijn echter geraden, om die „satisfactio” niet te publiceeren, aan welken wenk Calvijn gehoor heeft gegeven. In zijne uitgave van de „Institutio” van 1543 heeft hij er echter eenige zinsneden uit overgenomen en ingevlochten²⁾.

Op den 10den Januari 1540 schreef Calvijn nog eens

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVIII, Pars posterior (10 b), col. 432; A. L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs*, Tom. VI (1539—1540), p. 130—131.

2) Zie: A. L. Herminjard, *Correspondance*, Tom. VI (1539—1540), p. 132—137 en 132, note 59.

aan Farel, dat Luther bij Butzer zeer vriendschappelijk naar Calvijn had laten informeeren ¹⁾, en zelfs nog in 1556 herinnert hij Joachim Westphal, een van die „Lutherozelatores sed magis Lutherolatras” ²⁾, die den avondmaalsstrijd tusschen lutherschen en gereformeerden weder heeft aangewakkerd, er aan, dat Luther, hoewel hij zeer wel Calvijn's meening wist, toch met dezen niet in vijandschap wilde leven, en zich zelfs niet bezwaard had gevoeld om Calvijn eigenhandig hartelijk te laten groeten ³⁾.

Men gevoelt het hoe diep Calvijn vooreerst door dien groet, maar dan ook door de hartelijke ontvangst, welke Calvijn's werken bij Luther hadden, was getroffen; vóór goed was Calvijn nu ook voor den persoon van den Wittenberger hervormer gewonnen.

Doch daarbij kwam ten derde nog iets. Luther en Calvijn hadden elkander omstreeks het jaar 1540 in zake de beschouwing over het avondmaal meer en meer gevonden. Luther was tot zijne oorspronkelijke opvatting, reeds in zijn geschrift over „de Babylonische ballingschap” verdedigd, teruggekeerd, en daarin stond Calvijn vlak naast hem. De Augsburgsche Confessie in 1530 opgesteld was ten opzichte van artikel 10, dat over het avondmaal handelde, in de „Variata” van 1540 aanmerkelijk gewijzigd. Luther heeft die verandering nooit afgekeurd; Calvijn vond in de „Variata” de spiritueele beteekenis van het avondmaal terug. „Zooals het in den beginne” — aldus Calvijn — „door Luther en anderen werd voorgesteld, zoo verdedigen wij het thans” ⁴⁾.

Die mystieke spiritueele opvatting van het avondmaal, vond Calvijn bij Luther, en miste hij bij de Zwitsers, bij Zwingli inzonderheid. Dat de sakramenten niet anders

1) A. L. Herminjard, *Correspondance*, Tom. VI (1539—1540), p. 165.

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XLIII (15), col. 191.

3) In Calvijns geschrift: *Secunda defensio pia et orthodoxae de sacramentis fidei, contra Ioachimi Westphali calumnias, Ioanne Calvino autore*. Ex officina typographica Ioannis Crispini MDLVI, in *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 92.

4) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 251.

zouden zijn dan bloote teekenen was Calvijn te profaan ¹⁾. Aan die verheerlijking van Zwingli boven Luther wilde Calvijn niet meedoen. Farel wist immers zelf, als het op vergelijken aankwam, hoe hoog Luther boven Zwingli uitstak ²⁾. Calvijn wordt zoo feitelijk de schakel — de verbinding — tusschen Luther en de Zwitsers. Als hij in zijn geschrift: „Traicté de la Sainte Cene” (1541) de oorspronkelijke beschouwingen van Luther en die van Zwingli en Oecolampadius heeft weergegeven, dan jubelt zijne ziel als hij thans, ziende op de Wittenberger Concordie en de „Variata”, schrijven mag: „Dus belijden wij allén uit éénen mond, dat wij, als wij in het geloof het sacrament ontvangen, volgens de instelling van Christus, waarlijk deelgenooten zijn gemaakt aan het werkelijke lichaam en bloed van Jezus Christus. Hoe dat nu geschiedt, zal de een beter kunnen afleiden en duidelijker uitleggen dan de ander. Aan de eene zijde moeten wij, om alle vleeschelijke phantasieën buiten te sluiten, onze harten opheffen in den hemel, niet denkende dat de Heere Jezus zoo zou kunnen worden vernederd, dat hij in vergankelijke elementen zou kunnen worden opgesloten. Doch aan den anderen kant, om de uitwerking van dit heilige mysterie niet te verminderen, past het ons te bedenken, dat dit plaats heeft door de geheime en wonderlijke kracht Gods, en dat de Geest van God is de band van deze deelneming, weshalve zij dan ook een geestelijke wordt genoemd” ³⁾.

Zoowel dus de vriendelijke ontvangst door Luther aan

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIII (5), col. 458; Vol. XXXIX (11), col. 438: „De scriptis Zwinglii sic sentire ut sentis, tibi permitto. Neque enim omnia legi. Et fortassis sub finem vitae retractavit ac correxit in melius, quae temere initio exciderant. Sed in scriptis prioribus memini quam profana sit de sacramentis doctrina” (Calvijn aan Viret, 11 Sept. 1542).

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 24: „Uruntur boni viri, si quis Lutherum audet praeferre Zwinglio. Quasi evangelium nobis pereat, si quid Zwinglio decedit. Neque tamen in eo fit ulla Zwinglio iniuria; nam si inter se comparantur, scis ipse quanto intervallo Lutherus excellat” (Calvijn aan Farel, 4 kal. Maart 1540).

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIII (5), col. 460.

Calvijns „Institutio” bereid, diens hartelijke groeten bij herhaling aan Calvijns adres gericht, als de overeenkomstige gevoelens welke beiden op dit tijdstip ten opzichte van het avondmaal koesterden, hebben Luther na Oct. 1539 tot een vriend van Calvijn gemaakt, een bondgenoot, dien hij tot aan het einde zijns levens heeft bewonderd en bovenal om zijns werks wil heeft liefgehad.

Wanneer wij nu vragen in welk opzicht Calvijn Luther heeft bewonderd en hoe hij den Wittenberger meer in bijzonderheden heeft beschouwd, dan vinden wij gegevens, om de volgende vier karakteristieke trekken aan te wijzen.

1. Calvijn heeft in Luther den van God geroepen reformator erkend.

Onomwonden heeft Calvijn aan Luther den eeretitel van „primarius Christi servus” gegeven ¹⁾, aan hem, die het signaal tot den aanval had geblazen ²⁾, den uitnemenden apostel van Jezus Christus, door wiens werk en dienst de zuiverheid van het Evangelie voornamelijk weder was hersteld ³⁾. Dat Luther zijn macht en gezag krachtig deed gelden, heeft Calvijn best kunnen verdragen ⁴⁾. Immers Luther was door God zelf in zielestrijd geoefend geworden, het duidelijkste bewijs, dat hij toegerust was met de vreeze des Heeren ⁵⁾ en geroepen om het werk der Hervorming te doen ⁶⁾. Calvijn licht dit nader toe met de volgende woorden: „Toen de waarheid Gods door zoovele en zoo dichte wolken van duisternis als verstikt was, toen de godsdienst door zooveel goddeloos bijgeloof was bezoedeld, toen de eeredienst door afschuwelijke heiligschennis was verdorven en Gods glorie ter aarde lag, toen de zegenrijke daad der verlossing door vele verdraaide leeringen was te niet gedaan en de menschen door het verderfelijk geloof in de

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 775.

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 95.

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 250.

4) *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 99.

5) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 454.

6) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 459.

werken bedwelmd, hunne zaligheid elders dan in Christus zochten; toen de bediening der sacramenten deels verscheurd en door bijvoegselen verdorven, deels door winstgevende handelspraktijken was onteerd; toen het bestuur der Kerk reeds dermate ontaard was, dat er eene algeheele verwoesting en verwarring dreigde; toen zij, die op de plaats van herders zaten, eerst door hunne slordige levenswijze aan de Kerk zeer veel kwaad deden, maar vervolgens ook een wreede en zeer schadelijke tyranny over de zielen hunner kudde uitoefenden, zoodat de menschen aan hunne leiding toevertrouwd door allerlei soort van dwaalleer een wis verderf te gemoet gevoerd werden: toen is Luther opgestaan en na hem anderen, die, door vereenden arbeid, middelen en wegen zochten, waardoor de godsdienst van zooveel bezoedeling zou kunnen worden ontdaan, de leer der godsvrucht in zuiverheid hersteld, en de Kerk uit zulk een ruïne weder tot een dragelijk instituut zou kunnen worden hervormd" ¹⁾).

Op treffende wijze heeft Calvijn dit in zijne uitlegging van het evangelie van Johannes geïllustreerd. Als hij bij de exegese genaderd is aan Joh. 9:35, waar geschreven staat, dat de blindgeborene, die door Jezus ziende was gemaakt, door de Farizeën uit de synagoge was geworpen en door Jezus nu was gevonden, dan interpreteert hij deze woorden „Et quum invenisset eum” op de volgende wijze: „Als hij in de synagoge gebleven was, dan had het gevaar gedreigd, dat hij langzamerhand van Christus vervreemd, met de goddeloozen in hetzelfde verderf was gestort. Nu ontmoet Christus hem zwervende buiten den tempel; Jezus neemt den door de priesters uitgeworpene in liefde aan, den neergevallene beurt hij op en den ten doode opgeschrevene schenkt hij het leven. Datzelfde nu hebben wij ook in onzen tijd beleefd. Want toen Luther en anderen evenzoo, in den beginne de meer grove afdwalingen van den paus berispten, hadden zij ternauwernood nog den smaak van het zuivere Christendom. Nadat echter

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 472—473.

de paus tegen hen zijn bliksems geslingerd had en hen door vreesaanjagende bullen uit de roomsche synagoge had geworpen, heeft Christus naar hen de hand uitgestrekt en is hij hun klaar en dierbaar geworden. Zoo is er voor ons dus niets beter, dan om maar zeer ver weg te zijn van de vijanden des evangelies, opdat Christus zelf dichterbij tot ons moge naderen" ¹⁾.

Om dit hervormingswerk te kunnen volvoeren had God aan Luther vele gaven geschonken. Calvijn noemt zijn kennis ²⁾, zijn kloekheid van geest, zijn standvastigheid, zijn bekwaamheid, zijn levendige werkzaamheid in geloofs-zaken, alle welke hij in dienst stelde om het rijk van den antichrist te vernietigen en de leer des heils te verbreiden. De slotsom is dan ook volgens Calvijn, en hij legt er den nadruk op dit meermalen gezegd te hebben: „Zelfs al zou Luther mij een duivel noemen, dan kan ik hem toch de eere niet onthouden, van hem te erkennen als een uitstekenden dienstknecht des Heeren" ³⁾.

II. Calvijn heeft zijn eigen reformatie niet anders gezien dan als de voortzetting van die van Luther.

Wanneer Calvijn, zooals wij hiervoor opmerkten, op de beteekenis van Luther voor het herstel van Kerk en geloofsleven heeft gewezen, dan laat hij er aanstonds op volgen: „In ditzelfde spoor gaan wij heden ten dage nog voort" ⁴⁾. Voor zijn recht om de Kerk met kracht te hervormen beroept hij zich op niemand anders dan op Luther ⁵⁾, die met anderen ons de fakkel om den weg des heils te vinden heeft voorgehouden en door wiens bediening onze

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. LXXV (47), col. 232.

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 107.

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 774: Calvijn aan Bullinger, 25 Nov. 1544 „Saepe dicere solitus sum: etiam si me diabolus vocaret, me tamen hoc illi honoris habiturum, ut insignem Dei servum agnoscam".

4) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 473.

5) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 524—525.

kerken zijn gefundeerd en ingericht. Door wien wij ook hebben leeren inzien, dat die waarheden, welke de waarachtigheid der religie, den dienst van God en het heil van zielen behelsden, zoo goed als vernietigd waren, evenzeer als het gebruik der sacramenten en het bestuur der Kerk ¹⁾.

Calvijn ziet dus zijne reformatie niet als aan die van Luther tegenovergesteld, doch als voortzetting en in denzelfden lijn gelegen.

Het was reeds niet onbekend, vooral ook na de uitgebreide en scherpzinnige onderzoekingen van dr. August Lang, dat Calvijn voor zijne bekeering aan Luther veel te danken heeft gehad, en dat Luther's geschriften vooral in den aanvang van Calvijn's leven diepen indruk op hem hebben gemaakt ²⁾. Heeft Calvijn dit nu zelf ook erkend, of heeft hij het, zooals Zwingli weleer, verzwegen of trachten weg te doezelen? Geenszins. Met open en ronde woorden heeft hij, zonder zweem van onduidelijkheid, betuigd, hoeveel hij aan Luther voor zijn persoonlijk leven verschuldigd was. Men oordeele zelf uit de volgende woorden: „Toen ik uit de schemering van het pausdom begon te voorschijn te komen en een nog maar weinig ontwikkelden smaak had voor de gezonde waarheid, las ik bij Luther, dat er in de beschouwing van Oecolampadius en Zwingli over de sacramenten niets overbleef dan leege en ijdele zinnebeelden; ik beken, dat ik van hunne boeken vervreemd geraakte, en langen tijd mij van het lezen er in heb onthouden” ³⁾.

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 459.

2) A. Lang, *Die Bekehrung Johannes Calvins*, Leipzig 1897, S. 55, 56: „Wie wir deutlich sahen, sind es neben dem Neuen Testament des Erasmus vor allem die Schriften Luthers, welohe ihm (nml. Calvin) die Heilswahrheit erschliessen. Der Segen, den er seit den ersten Anfängen seines religiösen Lebens aus ihnen schöpfte, liess ihn Luther zeitlebens als einen Vater in Christo verehren Ebenso klar aber ist durch unsere Untersuchung ans Licht getreten, dass es nicht Luthers Lehre an und für sich war, in der Calvin Frieden fand, sondern das Evangelium, die Verheissungen der Schrift, die jene ja auch nur aus langer Verdunkelung auf den Leuchter stellte”.

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 52.

Deze merkwaardige uitlating zegt ons, naar het mij voorkomt: 1o. dat het Luthers werken waren waarbij Calvijn heul zocht in de wording van zijn geestelijk leven; 2o. dat het Luther's beschouwing over de sacramenten is geweest, die bij Calvijn ingang vond; 3o. dat het juist de lezing van Luther's werken is geweest, die hem van Zwingli en de Zwitsers in het algemeen vervreemd hebben. Een zeker niet klein te achten getuigenis uit Calvijn's mond zelve!

Erkende Calvijn alzoo de continuïteit van zijne reformatie met die van Luther en diens beteekenis ook voor zijn persoonlijk leven, toch zag Calvijn duidelijk dat Gods Geest voortgaat met steeds helderder licht te schenken.

Tegenover hen die alles in eens hadden willen hebben, zegt Calvijn, dat wij ons over de diepte der onwetendheid en de donkerheid der dwalingen, die er onder het pausdom geheerscht hebben, niet genoeg kunnen verbazen. Het is nog een wonder Gods geweest, dat Luther en de zijnen allengskens zich daarvan hebben kunnen losmaken. Natuurlijk niet in één oogenblik, wat hun ook niet euvel te duiden is, evenmin als men het iemand die het aanlichten van den morgenstond aanschouwt kwalijk kan nemen dat hij dan de middagzon nog niet ziet ¹⁾. Maar als Joachim Westphal, den sluimerenden avondmaalsstrijd in 1552 weder wil aanwakkeren, den „ouden Luther" gaat verheerlijken en op die wijze tracht de kloof tusschen lutherschen en gereformeerden te verdiepen, als hij weder om feestdagen en ceremoniën vraagt, zich er op beroepende, dat Luther daar ook niet tegen was, dan wijst Calvijn er op, hoe het vergeeflijk was in Luther dat hij zich aanvankelijk aanpaste, maar tevens hoe dwaas het zou zijn om altijd maar in datzelfde moeras te blijven zitten en de „rudimenta Lutheri" als een voorwendsel te gebruiken. Dan was men toch gelijk aan iemand, die wel op den rechten weg is, maar zoodra de gids een andere richting inslaat, onverzettelijk zijn voeten in de aarde plant en weigert om verder

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVI (8), col. 59.

te gaan. O Luther! roept Calvijn uit, wat hebt ge toch weinige navolgers (*imitatores*) van uwe uitnemendheid, maar vele naäpers (*simiae*) van uwe gewijde grootdoenerij achtergelaten! 1).

III. Calvijn heeft een open oog voor Luther's tekortkomingen en gebreken gehad.

Het is treffend om op te merken hoe juist Calvijn Luther's exegese-methode heeft gekarakteriseerd en daardoor tevens op hare zwakke zijde heeft gewezen. „Luther” — aldus Calvijn — „bekommert zich niet zooveel om de eigenlijke beteekenis van de woorden of het historisch verband; hij heeft er genoeg aan, als hij er maar eene vruchtbare leering aan kan ontleenen” 2). En als Desprez aan Calvijn een brief heeft geschreven met de vraag of een huwelijk tusschen zwager en schoonzuster wel geoorloofd is, en dan naar een van Luther's preeken verwijst, schrijft Calvijn Paschen 1562 terug: „Quant au fait en soy, Luther estoit encore asses novice et mal exercé en l'Ecriture, quand il fit le sermon que vous alleguez” 3). Dit is nog slechts een oordeel over meeningsverschillen, maar Calvijn heeft ook op Luther's karakterfouten gewezen; en onder die is er wel geene geweest, welke hij zoo dikwijls heeft genoemd en met leedwezen betreurd als: Luther's ontembare heftigheid, die vooral tegenover de Zwitsers, de volgelingen van Zwingli, Bullinger en de zijnen, tot uiting kwam. Hiervóór werd reeds melding gemaakt van den scherpsten brief, dien Luther

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 104, 105: „O Luthere, quam paucos tuae praestantiae imitatores, quam multas vero sanctae iactantiae simias reliquisti”.

2) In een brief van Calvijn aan Viret, naar aanleiding van Viret's verklaring van Jesaja, dd. 19 Mei 1540: „Zwinglius tametsi dexteritate non caret, quia tamen nimiam libertatem usurpat, saepe a mente prophetarum longe evagatur. Lutherus non adeo anxius de verborum proprietate aut historiae circumstantia, satis habet fructiferam aliquam doctrinam elicere”. *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 36.

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XLVII (19), col. 369.

31 Augustus 1543 aan Froschauer te Zürich had geschreven en waarin hij allen omgang met de Zwitsers had afgesneden¹⁾. Bullinger nu had zich hierover, behalve in een roerenden brief aan Melanchton²⁾, ook in een schrijven aan Calvijn beklagd. Aan dezen laatste had Bullinger ook een afschrift van den bewusten brief toegezonden.

Calvijn nu heeft dit afschrift van den brief van Luther aan Froschauer gelezen, den toon der humaniteit er in gemist, en gevoelt zich gedrongen, om aan Melanchton met allen nadruk te schrijven, dat deze toch alles doe wat in zijn vermogen is, om Luther in zijne heftige uitvallen tegen de Zwitsers te toomen. Calvijn kan Luther in diens beschouwing over de Zwitsers niet geheel ongelijk geven, maar men behoorde vrome en geleerde mannen toch met wat meer zachtmoedigheid te behandelen. Melanchton moest hem trachten te kalmeeren³⁾. Aan Bullinger zelf schreef Calvijn, dat hij vooral maar bij Luther diens goede eigenschappen in het oog moest vatten; zeker, het ware wel te wenschen, dat Luther die heftigheid, die hem scheen aangeboren te zijn meer op de vijanden Gods dan op de dienstknechten des Heeren bot vierde. Luther moest inderdaad wat meer moeite doen om tot zelfkennis te komen. Die heftigheid bracht voorts mede — aldus Calvijn aan Melanchton —, dat hij zooveel vleiërs kreeg; niemand durfde hem iets te zeggen, niet eens iets te mompelen, terwijl de heele wereld dacht dat hij dol was⁴⁾. In dezen zelfden tijd geeft Calvijn aan Luther den naam van „Pericles”⁵⁾, hetgeen ook door anderen wel is gedaan. Pericles nu werd in de oudheid gaarne met Zeus verge-

1) Zie hiervóór, blz. 276.

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 727—730 (22 Juni 1544).

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 697, 698 (21 April 1544).

4) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 774—775 (25 Nov. 1544).

5) *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 99 (28 Juni 1545).

leken, den bliksemwerper ¹⁾, vandaar dat Dryander zinspelend op Luther spreken kan van „nieuwe bliksems van Pericles” ²⁾.

Maar men moest, volgens Calvijn, toch ook niet alles op rekening van Luther schrijven. Deze licht ontvlambare natuur werd door andere personen opgezet. Nu eens wijst Calvijn op Amsdorf, „den gek zonder hersens” ³⁾, dan op den markgraaf van Brandenburg, die door een van de vorsten van Anholt, Luthers woede tegen de Zwitserse gereformeerden trachtte aan te wakkeren, al had dit ook niet steeds het gewenschte gevolg ⁴⁾. En men moest toch ook niet vergeten, dat zulk kloek ja heftig optreden in die eerste tijden ook noodzakelijk was. De wereld, in het valsche en verderfelijke geloof aan de werken ingedommeld, was zoo diep in slaap, dat lieve woordjes haar niet konden wakker schudden, maar dat de krijgstrompet, donder en bliksem er aan moesten te pas komen ⁵⁾.

Persoonlijk deed Calvijn al zijn best om die fijngevoelighed van Luther te ontzien, en heeft hiervan eens een duidelijk blijk gegeven. Calvijn had namelijk eenige boekjes

1) Vergelijk Cratinus, bij: Plutarchus', *Pericles*, c. 13.

2) Dryander schrijft aan Calvijn, 3 Aug. 1545: „Habemus hic singulis paene diebus nova Periclis fulmina, novos paroxysmos, quorum finem valde metuo”. *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 127.

3) Calvijn schrijft aan Bullinger, 25 Nov. 1544: „Lutherus quidem ipse, praeter immodicam illam ingenii violentiam et proterviam, habet a consiliis Amsdorphium, hominem prorsus insanum et nullius cerebri, a quo se regi vel potius abripi sinit” (*Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIX (11), col. 774). Herminjard meent dat Calvijn hier Amsdorf — „célibataire, bien doué, savant et de la noblesse”, gelijk Johan Frederik, keurvorst van Saksen hem noemde — te hard beoordeelt. In een brief van Melancthon aan Butzer, 28 Aug. 1544 leest men echter: „Scripsi tibi per Milichium de nostro Pericle, qui rursus tonare coepit vehementissime περί δειπνου κυριακού, et scripsit atrocem libellum, qui nondum editus est, in quo ego et tu sugillamur. Fuit his diebus hanc ipsam ob causam apud Amsdorfium, quem unum ad huius consilii societatem adhibet, habetque unum laudatorem huius impetus”. Zie: A. L. Herminjard, *Correspondance des Réformateurs*, Paris 1897, Tom. IX (1543—1544), p. 373.

4) *Corpus Reformatorum*, Vol. XLIII (15), col. 305 (13 Nov. 1554).

5) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), col. 249.

geschreven, waarin hij het afkeurenswaardige aantoonde in het gedrag van diegenen, die protestant in hun hart, desnietteenstaande niet schroomden om aan de roomsch-katholieke eeredienst en gebruiken deel te nemen, de zoogenaamde pseudo-Nicodemieten. Men had hem opgemerkt, dat het wel menschelijk ware, wanneer ook Luther zijne goedkeuring aan deze geschriften hechtte; dat zou nog meer vertrouwen geven. Calvijn vatte moed en schreef 21 Januari 1545 een brief aan Luther, den eenigsten aan Luther gericht, welke ons van hem is bewaard gebleven.

Thans moge volgen in nederlandsche vertaling overgebracht, wat hij in zijnen in het latijn gestelden brief — duitsch kende Calvijn niet ¹⁾ — aan Luther heeft geschreven.

Aan den zeer uitnemenden leeraar der christelijke kerk,
D. doctor Martinus Luther, mijnen zeer hooggeschatten vader.

Groet! Toen ik zag, dat zoovele van onze Fransche menschen, die toch uit de duisternis des pausdoms tot de gezonde leer waren teruggebracht, nochtans niets van hunne belijdenis wilden veranderen en zich derhalve met de heiligschennis der papisten bleven bezoedelen, alsof zij van de ware leer nog niets hadden gesmaakt, toen heb ik mij niet kunnen bedwingen, om zulk eene zwakheid, gelijk deze het naar mijn oordeel verdiende, gestreng te berispen. Want wat is dat voor een geloof, dat diep in het gemoed begraven, niet tot belijdenis des geloofs komt? Wat is dat voor een religie, die onder den schijn van den afgodendienst verscholen blijft liggen?

Ik wil echter dit onderwerp hier nu niet behandelen; het is door mij in twee boekjes uitvoerig besproken, waaruit gij, indien gij de moeite wilt nemen om ze ook maar vluchtig in te zien, beter zult kunnen vernemen, zoowel hoe ik over deze aangelegenheid denk, als door welke overleggingen gedreven, ik eene dergelijke meening koester.

1) Op den eersten Augustus 1557 schreef Calvijn aan den duitschen reformator Andreas, naar aanleiding van een boek, dat deze had gezonden: „Librum tuum, quia linguae germanicae sum ignarus, cuidam amico legendum dedi, qui mihi summam referret". *Corpus Reformatorum*, Vol. XLIV (16), col. 553.

Door de lezing nu derzelve zijn sommigen van de onzen opgeschrikt uit den diepen slaap waarin zij tevoren zorgeloos terneder lagen, en zijn er over gaan nadenken, wat hun te doen stond. Maar daar het hard valt om, of zonder rekening met zichzelf te houden zijn leven aan gevaren bloot te stellen, of door aanstoot te geven aan menschen, den nijd der wereld te ondervinden, of met achterlating van fortuin en vaderland vrijwillig in ballingschap te gaan, zoo is het, dat zij door deze moeilijkheden teruggehouden worden, om een vast besluit te nemen.

Evenwel blijven zij ons andere schoonschijnende redenen voorhouden, welke echter duidelijk doen uitkomen, dat zij niets dan het een of andere voorwendsel zoeken. Daar zij nu toch eenigermate heen en weder geslingerd worden en niet weten te besluiten, wenschen zij uw oordeel te vernemen, dat hun, waar zij dit terecht op hoogen prijs stellen, tot een krachtige bevestiging zal zijn. Mij hebben zij derhalve gevraagd, om opzettelijk een vertrouwbaren bode tot U te zenden, die uw antwoord over deze zaak aan ons zou overbrengen; ik heb hun niet willen weigeren wat zij vroegen, omdat ik meende dat er hun veel aan gelegen was door uw gezag versterkt te worden, zoodat zij niet bij voortduring zoo heen en weder geslingerd zouden worden, en omdat ik zelf dit antwoord ook wel wenschte te hebben.

Nu dan, hooggeschatte vader in onzen Heer, bij Christus vraag ik U dringend, dat gij om hunnent- en mijnentwille U de moeite wilt getroosten, vooreerst om mijnen brief, dien ik in hunnen naam geschreven heb en de boekjes, als ware het voor uw genoegen, in uwen vrijen tijd in te zien, of ook aan iemand op te dragen om ze te lezen en U den hoofdinhoud ervan mede te deelen, maar vervolgens ook, om mij in enkele bewoordingen uw oordeel hierover te melden. Ongaarne val ik U bij al uwe zoo gewichtige en onderscheidene werkzaamheden lastig, maar uwe welwillendheid kennende, vertrouw ik, dat gij mij dit wel niet zult kwalijk nemen, aangezien ik het niet dan door den nood gedrongen doe.

Och! wierd het mij gegeven, om naar U henen te vliegen, opdat ik tenminste enkele uren van uw samenzijn genieten mocht! Want dan zou ik — en het zoude zeker nog beter zijn — liever met U persoonlijk niet alleen over deze aangelegenheid, maar ook nog over andere met U willen handelen. Evenwel wat ons hier op aarde niet geschonken wordt, zal binnenkort naar ik hoop, in het koninkrijk Gods ons deel zijn.

Vaarwel, hooggeleerde heer, en zeer voortreffelijke dienst-knecht van Christus, mijn altijd hooggeëerde vader! De Heere ga voort met U, tot algemeen heil zijner Kerk, door zijnen geest te leiden tot den einde toe. 12 calend. februarii (21 Jan.)¹⁾, 1545.

De uwe

JOHANNES CALVIJN²⁾.

Calvijn heeft dezen brief echter niet direkt aan Luther gezonden, maar aan Melanchton, met een begeleidend schrijven voor dezen laatste er bij. En waarom niet direkt aan Luther? Calvijn zegt het: Luther werd zoo spoedig boos. Melanchton moest eerst den brief en de boekjes maar eens inzien, en dan naar omstandigheden handelen³⁾. Maar Luther heeft den brief nimmer onder de oogen gehad; Melanchton heeft de geschriften aan zijnen „Pericles” niet doorgegeven. Hij dorst het niet. Luther — aldus Melanchton aan Calvijn — neemt vele dingen zoo achterdochtig op en houdt er niet van, dat zijne antwoorden op zulk soort van vragen de rondte doen. Hij verwacht bovendien donkere tijden, maar wil steunen op den God van Noach, die juist op den dag van het schrijven van Melanchton's brief (17 April 1545), naar zijne berekening, vóór 3846 jaren in de ark was gegaan, door welk voorbeeld God had willen bewijzen, dat Hij, hoe zijne Kerk

1) De dagteekening: „21 Jan.” is door mij ingelascht.

2) Het origineel van dezen brief bevindt zich in de „Bibliothèque publique et universitaire” te Genève (M. S. français, No. 196, fol. 72). De directeur dezer bibliotheek had de vriendelijkheid hiervan voor mij een facsimile te laten maken, waarmede ik de uitgave in: *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 7—8 heb vergeleken. De publicatie in het *Corpus* is vrijwel juist. Het zegel van Calvijn — een uitgestrekte hand, die een hart vasthoudt — is op den brief nog aanwezig. Later heeft iemand op de kant erbij geschreven: „Il y avoyt pour ce present cachet élu par M. Jean Calvin une main tenant un [coeur]”. Waarbij dan nog een hand, houdende een hart, is geteekend.

De brief is herhaaldelijk afgeschreven. Zoo publiceerde Calvijn's levensbeschrijver Henry hem, naar een handschrift te Zürich, dat echter vele varianten vertoont. Zie: P. Henry, *Das Leben Johann Calvins*, Hamburg 1838, Bd. II, S. 106—107 (Beilage 12), S. 343—344. Hier staat de datum onjuist als 20 Jan. 1545 opgegeven.

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 10 (21 Jan. 1545).

ook door golven en stormen gebeukt werd, haar niet verliet¹⁾.

Calvijn heeft zich met dit antwoord van Melanchton tevreden gesteld en ook zonder Luther's meening daarover of goedkeuring daarop ontvangen te hebben, den strijd tegen de pseudo-Nicodemieten voortgezet²⁾.

IV. Calvijn heeft bij al zijne groote waardeering voor het werk en den persoon van Luther, toch aan eene Luthervergoding niet willen meedoen.

Het is nog weinig bekend, dat er zich om Luther een soort cultus heeft gegroepeerd, vooral toen men zich om-

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 61—62: „Pericli non exhibui tuam epistolam. Multa enim suspiciosa accipit, et non vult circumferri suas responsiones de talibus quaestionibus quales proposuisti. Ego utcumque respondi, nec meum iudicium antefero tuae et aliorum piorum et doctorum sententiae. Scio me *ἀνευ φιλονεικίας* versatum esse in negotiis ecclesiasticis, et mediocriter dedisse operam, ut multas res involutas evolverem et explicarem. Nunc exsilia et alias aerumnas exspecto. Bene Vale. Die quo ante annos 3846 Noha arcam ingressus est, quo exemplo Deus testatus est se ecclesiam suam, etiam quum ingentibus fluctibus ac procellis quassatur, non deserere”.

2) De beide geschriften welke Calvijn aan Luther zond, vindt men met nog enkele andere over dit onderwerp afgedrukt in: *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXIV (6), Prolegomena p. XXX—XXXIV en col. 537—578; 579—588; 589—614, onder den titel: *De vitandis superstitionibus*. Deze geschriften zijn ook nog speciaal voor ons Nederlanders van belang, omdat Calvijn in 1562 een brief over deze kwestie heeft gericht tot Dirck Volckertsz. Coornhert, die een geschrift: *Verschooninghe van de Roomsche Afgoderye* (in de uitgave van zijn werken, Amst. 1630, Dl. III, fol. 18—24) had uitgegeven. Calvijn beantwoordt den „botten Hollander” met: *Response a un certain Holandois, lequel sous ombre de faire les Chrestiens tout spirituels, leur permet de polluer leur corps en toutes idolatries; écrite par M. Jean Calvin aux fideles du Pays Bas.* (*Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVIII (9), col. 581—628). Er schijnt van deze „Response” een hollandsche vertaling te zijn gemaakt, onder den titel „tegen den Botten Hollander”, maar een exemplaar is nog niet voor den dag gekomen. Zie: H. C. Rogge, *Twee geschriften van Calvijn in het Nederlandsch vertaald*, en: F. L. Rutgers, *De Nederlandsche vertaling van Calvijns geschriften tegen de Pseudo-Nicodemieten*, met het Naschrift van H. C. Rogge, in: *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*, Deel IV (1893), blz. 186—192, 371—377, 378—379.

streeks het jaar 1521 in zijne verwachtingen betreffende den jeugdigen Karel V bedrogen zag. Men had van hem en den rijksdag gehoopt, dat zij Luther's zijde zouden kiezen. Nu dit niet het geval was, werd Luther de held, schier met bovenaardsche majesteit bekleed. Men sprak van hem als van den Engel uit de Apokalypse (XIV : 6), die in het midden des hemels vliegende het eeuwig evangelie verkondigde; men vergeleek hem met den Heiland zelve; men dichtte op hem na zijne veroordeeling eene „passio Lutheri”, waarin de overeenkomstige woorden uit Jezus' lijdensgeschiedenis op Luther van toepassing werden gemaakt, en waarin de rijksdag als Joodsche Raad en Frederik de Wijze als Judas Iscariot werden voorgesteld¹⁾; er werden beeltenissen van Luther verspreid, waarop hij stond afgebeeld met de duif des Heiligen Geestes boven zich, en met een stralenkrans of het kruis van Christus getooid²⁾.

Dit alles was, eenige tientallen jaren later, zeer naar den smaak van Joachim Westphal, den „Lutherozèlateur”, over wien wij hiervóór hebben gesproken, den man, die zijn afkeer van de gereformeerden luchtte in het volgende twee-regelige rijmpje:

De Bol von Zürich³⁾, und dat Calf von Genf⁴⁾, wie ok de
[Bolisch Bar⁵⁾
Thoritten des Herren Weinberch gar⁶⁾,

1) Zie „Passio Doctoris Marthini Lutheri secundum Marcellum”, vóór 27 Sept. 1521 ontstaan, in: Otto Clemen, *Beiträge zur Reformationsgeschichte aus Büchern und Handschriften der Zwickauer Ratsschulbibliothek*, Berlin 1903, Heft 3, S. 10—20.

2) Otto Clemen deelt dit mede in: *Archiv für Reformationsgeschichte*, herausgeg. von Walter Friedensburg, Berlin 1905, Jahrgang II, S. 386 en verwijst als bewijsstukken naar: Kalkoff, *Alexanderdepeschen*², Halle a. S. 1897, S. 58 f., 79 f. Een afbeelding van Luther (Cranach's omgewerkt portret) met een aureool om en de duive des H. Geestes boven Luther's hoofd kan men vinden in: H. Preusz, *Lutherbildnisse*, R. Voigtländer's Verlag in Leipzig [zonder jaar], S. 28; zie ook: S. 31. De verwijzing naar dit boekje dank ik aan Dr. Kirch S. J. te Valkenburg.

3) Bullinger.

4) Calvijn.

5) à Lasko.

6) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), p. XXI.

maar die Luther verheerlijkte, en in hem letterlijk de profetieën aangaande den tweeden Elia, die komen zoude, vervuld zag. Reeds in Johannes den Dooper verschenen, had Elia zich ten tweeden male gemanifesteerd in Luther¹⁾, omdat hij degene was door wien alle dingen zouden worden hersteld. Met veel lawaai en buitensporige loftuitingen werd daarbij niet alleen Luther's eere bezongen, maar zelfs zijne gebreken verheerlijkt.

Calvijn nu kon heel goed verdragen, dat men Luther hoog achtte — hij wilde daarin zelf voor niemand onderdoen — maar van zulk eene menschvergoding wilde hij niets weten. Het geleek veel op de aanbidding, welke de Egyptenaren aan het graf van Jeremia hadden toegebracht²⁾. Dit toch was tegenschriftuurlijk; een smaad voor Luther zelf, die altijd naar de Schrift en niet naar menschelijke autoriteit henenwees; bovenal een hoon voor den Allerhoogste, alsof alle gaven Gods in de hand van één mensch gelegd waren; het was een inblazing des Satans, en Luther's ondeugden daarenboven nog te verheerlijken eene uiting van dwaas en ongepast liefdesbetoon. Calvijn hoopte, dat dit dwepen

1) In een vers op Luthers portret gemaakt, wordt hij ook met Elia vergeleken: Otto Clemen, *Beiträge zur Reformationsgeschichte*, Berlin 1900, Heft 1, S. 32.

2) In een aan Epiphanius, ten onrechte, toegeschreven tractaat: *Περὶ τῶν προφητῶν, πῶς ἐκείνησαν καὶ ποῦ κεῖνται*, dat met de latijnsche vertaling van Albanus Torinus, reeds in 1529 te Bazel bij And. Cratander werd uitgegeven onder den titel: *Epiphanii Episcopi Cypri de prophetarum vita et interitu commentarius graecus, unā cum interpretatione à regione Latina, Albano Torino interprete* (een ex. op de Univ. bibl. te Leiden) en dat dus aan Calvijn bekend kan zijn geweest, leest men op p. 15: „Hieremias propheta Anathotides apud Taphnas in Aegypto à plebe lapidibus obrutus occubuit. Iacet vero in eo loco sepultus, quo dudum Pharao rex habitaverat: quoniam Aegyptii postea magna eum religione colebant, ubi pluribus se officiis ab illo adiuvari cognoverunt. Aspides enim et undarum beluae (quas Nephod appellant Aegyptii, Graeci vero τοὺς κροκοδίλους) eos interimentes postulationis Hieremiae beneficio ex illis finibus sunt profligati, nec tam aspidum furor quam ex flumine ratione pari bestiarum insidiae. Quique vel hodie adhuc fideles conperiuntur, eodem in loco supplicare consuerunt, et sumpto pulvere morsiunculis aspidum medentur: ferae quoque aquatiles hinc fugam dedere”.

met dien naam van Luther nu een beetje tot rust mocht komen. Westphal meende ten onrechte, dat zijn groot geschreeuw hem tot een leerling van Luther stempelde, integendeel, onder Luther's schaduw trachtte hij zijn eigen schande te bedekken¹⁾.

Men heeft het zelfs in 1561 nog wel aan Calvijn verweten, dat hij Luther den titel van „tweede Elia” misgund had. Maar dan heeft hij zich verdedigd met te zeggen, dat hij de dwaasheid dier ijveraars op de kaak had willen stellen, en die benaming van „tweede Elia” voor welk schepsel ook ongepast achtte²⁾. Doch als Luther's schielijke dood door zijne vijanden aan roes of dronkenschap wordt toegeschreven, dan komt Calvijn voor diens eere en nagedachtenis op en noemt dergelijke sprookjes door de publieke oorkonden meer dan voldoende weerlegd³⁾.

Wanneer wij nu aan het einde van ons onderzoek gekomen, de vraag nog eens stellen: „Hoe heeft Calvijn over Luther gedacht?”, dan komt het mij voor, dat wij op grond van de aangehaalde getuigenissen, de volgende samenvatting mogen geven: Door het vriendelijk oordeel van Luther over Calvijn's boeken, den hartelijken groet, dien Luther aan den hervormer van Genève bij herhaling liet overbrengen, en door de toenadering van beider avondmaalsbeschouwing tot elkander, heeft Calvijn zijne niet welwillende houding na October 1539 tegenover Luther laten varen, al heeft hij ook vóór dien tijd reeds diens godsvrucht geprezen. Calvijn heeft echter daarna in Luther den door God geroepen reformator van kerk en kultus, leer en leven gezien, in zielestrijd voor zijn werk bekwaamd, met groote gaven van verstand en hart toegerust, aan wien allen iets en velen alles te danken hebben; hij heeft zijn eigen reformatie als eene voortzetting van die van

1) Calvijn in zijne geschriften tegen Westphal: *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 238, 104—105, 109; XLIII (15), col. 501—502.

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 438.

3) *Corpus Reformatorum*, Vol. XXXVII (9), col. 454.

Luther beschouwd, een schijnend licht tot den klaren dag toe, en Luther's groote beteekenis voor zijn eigen geloofsleven openlijk erkend; hij heeft op tekortkoming in Luther's exegese-methode de aandacht gevestigd, diens ontembare heftigheid betreurd, doch deze ook weder om de omstandigheden waaronder Luther optrad gebillijkt, en zijn oordeel in kerkelijke zaken zelfs ingewonnen. Calvijn heeft Luther een vader in Christus genoemd, met wien hij in heerlijkheid eenmaal verkeerden zou, nu hem de vreugde was onthouden Luther hier op aarde te ontmoeten, maar hij heeft aan afgoderij met Luther's persoon of naam bijv. door in hem een „tweede Elia” gemanifesteerd te zien, niet willen meedoen.

Hoe Calvijn gestemd was, toen hij het bericht van Luther's dood ontving weten wij niet, maar wij zullen wel niet ver van de waarheid zijn, wanneer wij Bullinger's woorden over Luther's afsterven in den geest van Calvijn geschreven achten: „Ik moet erkennen, dat de Heer ons door Luther de heerlijkste zegeningen geschonken heeft, om welke dien man van alle menschen de grootst mogelijke hulde moet worden toegebracht” ¹⁾; en met Farel zal hij hebben ingestemd, wanneer deze getuigde: „om dat alles uit te drukken schieten woorden te kort, zooveel heerlijk vermag een arme pen niet te beschrijven” ²⁾.

Calvijn heeft Luther dus zeer gewaardeerd. Volgelingen evenwel hebben hunne namen tot strijdleuzen gemaakt en elkander ten doode toe bekaamt. Geleerden hebben, en terecht, op de onderscheidene trekken in Lutheranisme en Calvinisme gewezen; ja, zelfs in den oorlog, die thans woedt, ziet niemand minder dan prof. dr. Adolf von Harnack deze verschillen uitkomen, getuige hetgeen hij onlangs schreef: „Und noch eine besonders schmerzliche Neuoffenbarung ist uns durch den Krieg bestätigt worden: der Calvinismus hat wirklich einen andern Geist als das Luthertum. Dies zu lernen, hatten wir uns eben angeschickt vom kirchlich-

1) *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 416 (14 Nov. 1546).

2) *Corpus Reformatorum*, Vol. XL (12), col. 326 (10 April 1546).

sittlich-soziologischem Gebiete her; da zeigt uns der Krieg, dasz die reformierten Gebiete Westeuropas und Amerikas mit einem Unverständnis uns gegenüber stehen, der sie für jede Verleumdung empfänglich macht. Wir deutschen Protestanten sind noch immer so isoliert wie vor 300 Jahren" ¹⁾). Is dit inderdaad zoo, dan zal de weg tot toenadering ook in de toekomst voor beide partijen nog altijd te zoeken zijn in de richting door een ander duitsch geleerde reeds in 1896 aangewezen, toen hij over Luther en Calvijn handelende schreef: „Lernen wir an ihren Beispiel, dasz die evangelische Kirche trotz aller Trennungen und Verketzerungen, trotz aller Verschiedenheit der Gaben und Meinungen, trotz aller Freiheit des Forschens und Denkens zu einer brüderlichen Einheit berufen ist, so weit sie sich schaaft um Christus und sein Evangelium. Nur dann werden wir würdige Nachkommen jener groszen Männern sein, deren Vorbild uns stets ermunternd vor der Seele stehen sollte, wenn wir ihnen nicht in sklavischer Unterwürfigkeit nacheifern, sondern als freie Männer ihrem Glauben und ihrer Liebe folgen" ²⁾).

Leiden.

1) Adolf von Harnack in zijne bespreking van Karl Müller's *Kirchengeschichte*, in: *Theologische Studien und Kritiken*, Jahrgang 1917, Heft 2, S. 225.

2) Domprediger Lic. August Lang in: *Deutsch-evangelische Blätter*, Halle a. S., Jahrg. XXI (1896), S. 332. Hierop wijst trouwens Von Harnack zelf, als hij in zijne, Aug. 1917 gedrukte, schitterende verhandeling over „Die Reformation" zegt: „Es gibt bei uns viele, die nicht nur die Trennung der Konfessionen sozusagen für normal halten, sondern auch die Zerklüftung der christlichen Völker. Aber ich darf die Worte wiederholen, die ich vor 26 Jahren geschrieben habe und die heute nötiger sind als je — der grosze Gedanke der allgemeinen durch das Christentum herbeizuführenden Einheit der Völker wird durch andere Ideale nicht ersetzt. Wir freuen uns, wenn in dieser Welt der materiellen Interessen ein edler Patriotismus gepflegt wird. Aber wie armselig ist doch der Mensch, der im Patriotismus sein höchstes Ideal erkennt oder im Staat die Zusammenfassung aller Güter verehrt! Welch ein Rückfall, nachdem wir in dieser Welt Jesus Christus erlebt haben!" Zie: *Internationale Monatsschrift für Wissenschaft, Kunst und Technik*, Leipzig-Berlin 1917, Jahrg. XI, col. 1352.